

**«ԾԱՆՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՍՐՈՎԱՅ Դ. ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ Վ. Ա. ՍԱՐԿԱՒԱԿԻ
ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ի ՀԱՅՍ»**

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի և Հայկական ՍՍՀ Կուլտուրայի մինիստրության Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի գիտական խորհուրդների որոշումով, 1975 թվականի վերջերին Երևանում Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս է ընծայել **Գրական ժառանգություն** մատենաշարի 9-րդ հատորը՝ հետևյալ վերնագրով.

**«Մեսրոպ Թաղիադյան
Ուղեգրություններ, հոդվածներ և մամուլներ,
վավերագրեր» (618 էջ)**

«Գրական ժառանգություն» մատենաշարով լույս են տեսել մինչև այժմ Ալեքսանդր Ծատուրյանի և Նար-Դոսի ևս մամուլների, Ալ. Սպենդիարովի ևս մամուլները (ոտսերեն), Գևորգ Ախվերդյանի, Դանիել Վարուժանի, հ. Ղ. Ալիշանի ևս մամուլները, Արեվմտահայ գրողների ևս մամուլներին, Դերենիկ Դեմիրճյանի «Անձանոթ էջեր»-ը և «Ժամանակակից գրողների հուշերը հայ դասական գրողների մասին» աշխատությունները:

«Գրական ժառանգություն» մատենաշարի վերջերս հրատարակված 9-րդ հատորը ընդգրկում է «ս. Էջմիածնի սարկավագ», հմուտ մանկավարժ և հրապարակագիր, ականավոր գրող ու թարգմանիչ, ջերմ հայրենասեր Մեսրոպ Թաղիադյանի (1803—1858) «Ժամապարհորդություն ի Հայս» (Ա հատոր) հայրենագիտական աշխատությունը, «Ժամապարհորդություն ի Պարս-

կաստան» (Բ հատոր), նրա շուրջ 40 հրապարակախոսական երկերն ու հոդվածները, օրագրերը, ավելի քան 40 նամակներն ու ճառերը և 17 վավերագրեր:

Սույն բովանդակալից հատորի բնագիրը (էջ 25—533) գիտական, բարեխիղճ ուսումնասիրություններով ու ծանոթագրություններով (էջ 537—601) հրատարակության է պատրաստել հմուտ մատենագետ Ռուզան Նանումյանը, որը և գրել է հրատարակված հատորի հետաքրքիր Հառաչաբանը (էջ 5—21): Հրատարակված սույն հատորն ունի նաև «Անձնանունների ցանկ» (էջ 603—615):

Հատորը խմբագրել է գրականագետ Պիոն Հ. Հակոբյանը:

Մեսրոպ Թաղիադյանը ԺԹ դարի 20—50-ական թվականներին մեր եկեղեցու տարեգրության և հայ մշակույթի անդամատուն ծավալել է բեղուն ու շահեկան գործունեություն, մանկավարժական, հրապարակախոսական, գրական-թարգմանական բնագավառներում:

Մեսրոպ Թաղիադյանը ծնվել է 1803 թվականի հունվարի 1-ին կամ 2-ին Երևանում և ս. Ծննդյան տոնի օրը, հունվարի 6-ին, մկրտվել Երևանի ս. Սարգիս եկեղեցում: Փոքր հասակից որբ է մնացել: Մանկությունը եղել է դառն ու ծանր: Մինչև 12 տարեկան լինելը մեծացել է տատի մոտ, որն «ապա ուխտ է գիս՝ որպես սուի՝ ի ծառայութիւն սրբոյ Էջմիածնի»¹:

¹ Մեսրոպ Թաղիադյան, Ժամապարհորդություն ի Հայս, Երևան, 1975, էջ 29—30:

Մայր Աթոռում «պատկառազոր, առաքելապատիւ և մեծն» Ներսէս արքեպ. Աշտուրակեցոյ մասնաւոր կարգադրութեամբ ուսումնաստենէ ու խոստումնալից պատանու դաստիարակությունը հանձնվում է բագրեւանցի «Քուրդ» կոչված Հովհաննէս վարդապետին, որը ս. Էջմիածնի միաբանության «սրբազումսր անդամների մէջ» աչքի էր ընկնում իր «առաքինական բնատրութեամբ և արուեստական հմտութեամբ, սըրտի անվեհեր արիութեամբ»²:

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

== 9 ==

ՄԵՍՐՈՊ ԸՄԼԻԱԴՅԱՆ

*Ողբերգություններ
Հորվածներ
Զանգեզուր
Վանքեր և քաղաքներ*

Այնուհետև 1816 թվականից սկսած, դարձյալ Մայր Աթոռում, Մեսրոպ Թադիստեանը, Եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսի հովանավորությամբ, կատարելագործում է իր եկեղեցագիտական և հայրենագիտական մասնագիտությունը, իր իսկ վկայությամբ՝ «երանելի, աստուածառաք, մեծանուն վարդապետն առաքինութեանց» Պողոս (Ներսիսյան) Հարադաղցոյ մոտ, նրա «անմահ, աստուածաշնորհ և հոգեբուղի դաստիարակութեամբ»³:

Մեսրոպ Թադիստեանը Մայր Աթոռում Պողոս վարդապետի մոտ իր հոգելից ուսումնաստության տարիների մասին երախտագիտությամբ և հպարտությամբ գրում է. «Երանի՜ որոց այսպիսի վարդապետի աշակերտեցան դաստիարակութեամբ»⁴:

Մայր Աթոռում իր ուսումն ավարտելուց հետո, Մ. Թադիստեանն իր կյանքն ու գործունեությունը ընդմիջտ կապել է Մայր Ա-

թոռի առաքելության և պատմության հետ:

Մայր Աթոռում եղած տարիներին Թադիստեանը վարում է «առանց իրիք տրտընջանաց ու կանոնաւոր խղճմտանօք և օրինաւոր կարգապահութեամբ զպաշտօն վարժապետութեան արուեստից ազատականաց, և զպաշտօն խորհրդական գրագրութեան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց և սրբազան Սինհոդոսի, անարատ խորհրդապահութեամբ, սրբութեամբ և անկեղծ հաւատարմութեամբ»⁵:

1821-ին Թադիստեանը, Եփրեմ կաթողիկոսի կարգադրությամբ, սարկավագ է ձեռնադրվում և 1822-ին նրան է ընկերակցում, երբ կաթողիկոսը 2—3 տարի ժամանակով հեռանում է Մայր Աթոռից և բնակվում Հաղբատի վանքում:

Մ. Թադիստեանը Մայր Աթոռում իր ուսումնաստության և ապա իր պաշտոնավարության տարբեր ժամանակներում մոտիկից և հանգամանորեն ծանոթանում է Վաղարշապատի և նրա շրջակայքի պատմական հուշարձաններին, ողբերական շրջագայություններ կատարում հայրենի աշխարհում, իր անվանի ուսուցիչ Պողոս վրդ. Հարադաղցոյ, ապա Մայր Աթոռի նվիրակներ Բարսեղ և Դանիել եպիսկոպոսների հետ՝ Սրարատյան դաշտավայրում, Նախիջևանում, Սյունիքում, Օւշիում, Գանձակում, Հաղբատում և «մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերում հայրենիքի պատմական անցյալի և նրա ժամանակակից քաղաքական-հասարակական իրադարձությունների հանդեպ»⁶:

Այս բոլորի արդյունքն է լինում «Ծանապարհորդութիւն Մեսրոպայ Դ. Թադիստեանց Վ. Ա. սարկավագի սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս» ողբերգության Ա հատորի պատրաստությունը և հրատարակությունը:

«Ծանապարհորդութիւն»-ը լույս է տեսել «տետրակ առ տետրակ», նախ 1847 թվականին Կալկաթայում հրատարակած Թադիստեանի «Ազգասէր» ամսագրում⁷:

«Գրական ժառանգություն» մատենաշարի 9 հատորում առաջին տեղը հատկացված է ահա Թադիստեանի «Ծանապարհորդութիւն» արժեքավոր հայրենագիտական, ողբերական աշխատությանը, որը և ներկայացնում ենք մեր ընթերցողների ուշադրությանը՝ Մայր Աթոռի այդ շրջանի տարեգրության հետ կապված իր շահեկանության համար:

Սույն աշխատության մեջ Թադիստեանը

² Աճ, էջ 81:

³ Աճ, էջ 82—83:

⁴ Աճ, էջ 84:

⁵ «Էջմիածին» ամսագիր, 1947, մարտ, էջ 34:

⁶ «Ծանապարհորդութիւն», «Հաւաքարան», էջ 7:

⁷ Աճ, էջ 537—538:

«գրի է առնում Հայաստանի մի շարք գավառներում կատարած շրջագայությունների տպավորությունները... Ականատեսի հուշերին ավելանում է հայրենիքի պատմությունը նրա լայն իմացությունը», որով «միացնելով պատմական և ականատեսի փաստերը, ստեղծել է 1820-ական թվականների Արևելյան Հայաստանի իրական պատկերը», որը «հնարավորություն է տալիս ճանաչելու ժամանակը բնորոշող երևույթներ, մարդկանց կերպարները բնութագրող հարաբերություններ... մարդկանց գաճազան կերպարներն իրենց առօրյա հոգսերով, մտորումներով, երազանքներով»⁸:

«Ընամապարհորդություն»-ը բաժանված է վեց հատվածների:

Հատումած առաջին⁹. Ավիրվել է Թադիադյանի ընտանեկան, «առտնին անցք»-երին, «Նոր եղանակ դաստիարակություն մանկանց» հարցին, Մայր Աթոռում իր ուսումնառության տարիներին և իր վարդապետ ուսուցիչների ու իր բարերարներ Եփրեմ կաթողիկոսի և Աշտարակեցու հիշատակին:

Հատումած երկրորդ¹⁰. Ակարագրությունն է Վաղարշապատի դաշտին, ապա «տեղագրական ծանոթությունը սրբոյ Էջմիածնի...», «շրջապատ Էջմիածնի», ուր խոսում է Արարատյան դաշտի, նրա օդի, ջրի, գետերի, ձկնաբանության (ձկների տեսակների), ձկնորսության, լեռների և բլուրների, հայ բնակչության բազմածնության, միստ ու կացի, բարքերի, սովորույթների և «գեղեցկություն կերպարանաց ազգի մերոյ» խընդիրների մասին:

«Առանձնապես հետաքրքիր են նրա քրնական հայացքը և հնախոսական դիտողությունները հատկապես Վաղարշապատի, Դվինի, Երվանդաշատի, Արաքսի հնօրյա հունի, Մեծամորի և Ռահ գետերի, Էջմիածնի Մայր տաճարի, Զվարթնոցի և այլ կոթողների մասին («Հառաջաբան», էջ 9):

Հատումած երրորդ¹¹. ամբողջությամբ ավիրված է Մայր Աթոռին և նրա ժամանակակից առօրյային ու միաբանության կյանքին: Հատվածի վերնագիրն է. «Կաթողիկոս և կառավարությունը Էջմիածնի»: Մայր Աթոռի գահակալին բնութագրում է նստեցնագիտական, պատմական ճշգրիտ տվյալներով «Հնդհանրական Հայրապետ Ազգիս, և զլուխ Համօրէն Ազգին» վտարան-

դելոց ի հեռաւոր ծագս աշխարհի արդեամբք գոյով յաջորդ Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ»:

Այնուհետև Թադիադյանը, որպես ականատես և միաբան, հիացմունքով ու ազգային հպարտությամբ նկարագրում է «զուր և զարտօնութիւն կաթողիկոսին... յորժամ նա արտաքո ելանէ ի վանացն Էջմիածնի»՝ շրջապատված արքեպիսկոպոսներով, եպիսկոպոսներով, ծայրագոյն վարդապետներով, որոնք ձի նստած կրում են նրա առջևից «զխաչվառն և զգաւազանն հայրապետական...»:

Հայրապետի ճանապարհի վրա ժողովրդական բազմությունները խանդավառորեն դիմավորում են նրան, «վառեն ընդ առաջ նորա զհեծեալս ի քաջարշա պատանեկաց, որք ի զանազան խաղս ձիավարժութեան իրեանց սխրալի յօրինեն ոչ միայն զփառս Հայրապետին, այլ զհին և զքաջարարս նախահարց իրեանց»¹²:

Թադիադյանն ապա նույնպիսի խանդավառությամբ նկարագրում է այն հանդիսությունները Մայր Աթոռում, երբ կաթողիկոսը կիրակի օրերին և տոներին 12 արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ առաջնորդվում է Մայր տաճար:

Առանձին և «մանրապատում» հանդիսավորությամբ նկարագրվում են այստեղ հայ ժողովրդի սրտին շատ մոտ սրբալույս մեռնի մեծահանդես օրհնությունը, ինչպես նաև կաթողիկոսական և եպիսկոպոսական ձեռնադրությունները:

Մ. Թադիադյանը սույն բաժնում խոսում է նաև բացատրություններով իր ժամանակի Մայր Աթոռում գոյություն ունեցող պատասխանատու պաշտոնատարների և պաշտոնների մասին, ինչպիսիք են տեղապահը, խորհրդարանի կամ «հոգևորական կառավարության», այսինքն Սինոդի անդամները, աթոռակալը, գործակալը, ձիթապանը, գինեպանը, տնտեսը, ավագ լուսարարը, գանձապետը, հյուրընկալը, գրագիրը, ծաղկարարը (ծաղկիչ կամ նկարիչ կոնդակաց հայրապետական), տպարանապետը, գրքապետը (գրադարանապետը), ժամօրհնողը, ժամասացները¹³:

Սույն գլխում խոսվում է նաև այդ ժամանակի Մայր Աթոռում գոյություն ունեցող հոգևոր ճեմարանի, «խցի և վարժատան», ինչպես նաև «ուսման եղանակի» մասին¹⁴:

Հատումած չորրորդ¹⁵. «Առաջին ճանապար-

⁸ Անդ, «Հառաջաբան», էջ 8, 9 և 10:

⁹ Անդ, էջ 29—35:

¹⁰ Անդ, էջ 35—72:

¹¹ Անդ, էջ 73—80:

¹² Անդ, էջ 74:

¹³ Անդ, էջ 77—79:

¹⁴ Անդ, էջ 79:

¹⁵ Անդ, էջ 80—115:

հորդություն իմ ի Մասիս»։ այստեղ Մ. Թադիսյանը խոսում է 1816 թվականի մայիսի 15-ին իր սիրելի ուսուցիչ Պողոս վարդապետ Հարադատյանի հետ Էջմիածնից դեպի Մասիս իրենց ճանապարհորդության և ուղևորության ժամանակ այցելած վանքերի, գյուղերի, սրբավայրերի մասին, ինչպիսիք են և. Հոփսիսմեն, Շողակաթը, Զվարթնոցը, Փարաքարը, Երևանը, Չորագյուղի Անապատը, Նորքը, Բանաքենը, Գառնին, Գեղարդա վանքը, Դարաչիչակը, Սևանը, նորից Երևանը, ապա Դվինը, Խորվիրապը, Ակոռու և. Հակոբ վանքը և աղբյուրը Մասիսի լանջին և ապա նկարագրությունը «բարձրաբերձ և երկնամասն լեռն Մասիսի»։

Մ. Թադիսյանը Ակոռու գյուղում եղած ժամանակ «երկու անգամ բարձրացել է Փոքր Մասիսի կատարը»¹⁶։

Այնուհետև սույն գլխում Մեսրոպ Թադիսյանը նկարագրում է իր ուղևորությունը դարձյալ Պողոս վարդապետի հետ 1819 թ. հոկտեմբերին դեպի Արագածոտն, Եղվարդ, Օշական, Ուշի, Արկուռի, Կոշ կամ Բուշ, Խանդութի ձոր, Նպատ, Աղավնատուն, Ագոստիոց քար, ապա Նախիջևան, Մայր Անդ, Զարվանդ¹⁷։

Հատուած հինգերորդ¹⁸. «Ծանապարհորդություն իմ դեպ յոտն Արագածոյ»։ այստեղ Մ. Թադիսյանը պատմում է իր ճանապարհորդությունը դեպի Մուղնու և. Գեվորգ եկեղեցի, Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, նկարագրում այդ վանքերում կատարված ժողովրդական ուխտագնացությունները, ապա իր այցելությունների մասին Օշական, Աշտարակ, Կարբի, Փարսի, Ապարան, Բյուրական, Տեղեր, Անքերդ։ Այստեղ ցանկացել է «ելանել ի բարձրագույն գագաթն Արագած լեռին, ուր է լին իմն ջուրց, մայր անհամար փտակաց և աղբերականց նորուն»¹⁹։ Վերանարձին ազելել է Ագարակ և «Կոշայ սուրբ Սարգիս եկեղեցին»։

Հատուած վեցերորդ²⁰. «Ծանապարհորդություն իմ ի Սինիս, 1819»։ Մ. Թադիսյանի «Ծանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության վերջին գլխի ղեկարձակագույն մասը նվիրվել է ոչ թե 1819, այլ 1821 թվականի զարմանք նրա ուղևորությանը դեպի Սյունիք՝ թելադրությամբ Եփրեմ կաթողիկոսի, որպես ուղեկիցը Մայր

Աթոռի նվիրակ և լուսարարապետ Դանիել եպիսկոպոսի՝ «Էջմիածնի պարտքերը մարելու նպատակով»²¹ նվիրակություն կատարելու։

Այս ուղևորության ժամանակ Մ. Թադիսյանը այցելում է ճանապարհի մի շարք գյուղեր, ապա Աստաթաղ, Ագուլիս, Ցղնա, Դաշտ, Օրդուբաղ, Մեղրի, Շուշի, ապա Տաթև, Բոհակոթ, Զահուկ, Երևնակ։

Մ. Թադիսյանը վերադարձի ճանապարհին, 1821-ի նոյեմբերին, հանդիպում է Եփրեմ կաթողիկոսին Նախիջևանում, երբ կաթողիկոսը Երևանի պարսիկ խանի «հարկապահանջություն»-ից փախչում էր դեպի Տաթև։ Թադիսյանն այստեղ միանում է հայրապետական շքախմբին, նկարագրում Երևանի խանի հետապնդումներից ազատվելու և ոռոսական սահմանն անցնելու համար երեկոյան ժամերգության կատարումը ձիերի վրա նստած, «շարժական եկեղեցի»-ում²², և ապա իրենց ապահով ժամանումը Շուշի, ձմռան եղանակին, ուր ցարական կառավարությունը սակայն արգելում է կաթողիկոսին՝ շարունակելու ճանապարհին իր սահմաններում, խուսափելու համար պարսկական կառավարության հետ հարաբերությունները վատացնելուց։

Այնուհետև նկարագրվում է Ներսես Աշտարակեցու ոռոս կառավարության մոտ ազդու բողոքների վրա, Եփրեմ կաթողիկոսի բազում դժվարություններից հետո, 1822 թվականի սեպտեմբերի 22-ին ժամանումը Հաղբատի վանք²³։

Եփրեմ կաթողիկոսի թելադրությամբ Թադիսյանը Հաղբատից Մայր Աթոռ է վերադառնում 1822 թվականի հոկտեմբերին։ Ապա նորից Հաղբատ է վերադառնում նոյեմբերի վերջերին, ուր մնում է մինչև 1823 թվականի ապրիլ ամիսը։ Մայիսին Մ. Թադիսյանը, դարձյալ Եփրեմ կաթողիկոսի հրահանգով, գործողվում է Հնդկաստան՝ Պարսկաստանի վրայով։ Այստեղ էլ ավարտվում է Թադիսյանի «Ծանապարհորդություն ի Հայս» ուղեգրության առաջին հատորը, որը ազգագրական, հայրենագիտական բովանդակալից ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է, և որպես պատմություն «Ժամանակաշրջանի վկայությունն է դարաշրջանի մասին» («Էջմիածին», 1956, սեպտ., էջ 94)։

«Գրական ժառանգություն» մատենաշարի 9-րդ հատորում հրատարակվել է, առաջին անգամ լինելով, «Ծանապարհորդություն Մ.

¹⁶ Անդ, «Ծանոթագրություններ», էջ 548։

¹⁷ Անդ, էջ 104—114։

¹⁸ Անդ, էջ 115—130։

¹⁹ Անդ, էջ 126։

²⁰ Անդ, էջ 180—198։

²¹ Անդ, «Ծանոթագրություններ», էջ 550։

²² Անդ, էջ 153։

²³ Անդ, «Ծանոթագրություններ», էջ 555։

Դ. Թաղիադեանց ի Պարսկաստան», հատոր Բ²¹, որը համարվում է վաստակաշատ հեղինակի «Ծանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության երկրորդ մասը²⁴:

Սույն ժողովածուում տեղ են գտել նաև Թաղիադյանի շուրջ 40 հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնց մեծ մասը լույս է տեսել Կալկաթայում նրա հրատարակած «Ազգասեր» (1845) և «Ազգասեր Արարտեան» (1848) պարբերականներում²⁵, նամակներ, ճառեր, դիմումներ²⁷ և իր կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ վավերագրեր²⁸, որոնք չափազանց կարևոր, պատմական նշանակություն ունեն և՛ մշակութային, և՛ հայրենասիրական, և՛ հայագիտական առումներով:

Մ. Թաղիադյանի նամակներից պետք է հիշել մանավանդ 1828 թվականի հոկտեմբերի 8-ին Կալկաթայից Ներսես Աշտարակեցուն²⁹ և նույն թվականի նոյեմբերի 1-ին, դարձյալ Կալկաթայից՝ Երևանի «աստուածատեր» և ազգասեր հասարակության հայոց» գրած նամակները³⁰:

Սույն երկու նամակները բացառիկ նշանակություն ունեն:

Աշտարակեցուն գրած նամակում Թաղիադյանը նրան առաջարկում է ամբողջ «հայության ազգային լուսավորության և կուլտուրական շինարարության մի ընդարձակ ծրագիր, որ բացահայտված են երիտասարդ լուսավորչի խորհրդածությունները ազատագրված հայրենիքի հոգևոր զարթոնքի ու վերածնության բացված նոր ուղիների մասին»³¹:

1828 թվականի նոյեմբերի 1-ին Կալկաթայից երևանցիներին գրած նամակում «Թաղիադյանը առաջինը ողջունեց Արևելահայաստանի ազատագրումը Պարսից լծից և միակցումը Ռուսաստանին»: «Փառք բարեբարին Աստուծո, — գրում է նա, — որ այ-

սուհետև ավելի նեղություն չէր ունենալեց, ազատ քաղաքի քաղաքացի պիտի առնվանիք, ձեր ազգասիրության՝ իմաստության լուրն և արվեստից առաջադիմությունն բոլոր աշխարհ պիտի տարածվին»:

Նույն նամակում Թաղիադյանը թելադրում էր նաև երևանցիներին, որ դպրոցներ բացեն, որպեսզի երեխաները «դաստարակ քուչեքումը ման չկան», և նրանց կոչ էր անում:

«Ա՛խ, իմ լավ քաղաքացիք, ա՛խ, հոգիս հարապ է կանչում, հին խմորն թողեք, նոր ազգի լուսավորության և պայծառության հետևեցեք»³²:

«Գրական ժառանգություն» մատենաշարի 9-րդ հատորում տեղ չեն գրավել Մ. Թաղիադյանի այլ աշխատություններ:

Մ. Թաղիադյանը եղել է նաև հայրենաշունչ վիպասան: Նրա գրչին են պատկանում «Սոս և Սոնդիպի», «Վեպ Վարդգեսի», «Վեպ Վարսենկյան» հայրենասիրական չափածո վիպասանությունները:

Մայր Աթոռի միաբան և սարկավագ Մեսրոպ Դ. Թաղիադյանն իր ստեղծագործական ուժերի հատումության շրջանում, 55 տարեկան հասակում, Պարսկաստանի Ծիրագ քաղաքում իր աչքերը փակեց, 1858 թվականին՝ «ծանր տառապանքներով, անհայտության և անհուսության մատնված»³³:

Հայց երախտագետ հայ ժողովուրդը չմոռացավ երբեք իր վաստակաշատ զավակին:

1975 թվականի վերջերին Երևանում ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի և ՀՍՍՀ Կուլտուրայի մինիստրության Ե. Զարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի գիտական խորհուրդների որոշումով լույս տեսած

«Մեսրոպ Թաղիադյան Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ վավերագրեր»

մատենաշարն արժանավոր ու անմոռաց մի հուշարձան է մեծ մանկավարժի, ակննավոր գրողի ու ջերմ հայրենասերի պայծառ կյանքին ու գործունեությանը նվիրված:

Ա. Հ.

²⁴ Անդ, էջ 203—372:

²⁵ Անդ, «Ծանոթագրություններ», էջ 557: Տե՛ս նաև «Հառաջարան», էջ 5:

²⁶ Անդ, էջ 295—373:

²⁷ Անդ, էջ 377—475:

²⁸ Անդ, էջ 479—532:

²⁹ Անդ, էջ 390—395:

³⁰ Անդ, էջ 410—413:

³¹ «Հառաջարան», էջ 5—6:

³² Անդ, էջ 412:

³³ «Հառաջարան», էջ 21: